

Ш.Е.Ауелбекова

С.Демирел университеті, PhD., доцент

ҚАЗАҚ ТІЛІНІҢ ЛАТЫН ӘЛІПБИІНЕ КӨШУІ ЖӘНЕ ТҮРКІ ӘЛЕМІНДЕГІ РӨЛІ

Аннотация. Бұл мақалада қазақ тілінің латын әліпбиіне көшу кезеңінде туындап отырған мәселелер жайлы сөз болады. Латын негізді әліпби қолданатын түркі халықтарының тәжірибелерінен пайдаланудың артықшылықтары айтылады. Тарих бойынша қазақ тілінде жазу мәселесінде кездесіп отырған қиыншылықтар мысалдармен салыстырылып беріледі. Латын жазуын қолданатын өзбек, түрік тілдерінде кездесіп отырған кейбір кемшіліктерден мысалдар беріледі. Қазақ тілінің латын әліппесіне көшуде тиімді жолдарды қарастырудың маңыздылығы сөз болады.

Тірек сөздер: қазақ тілі, латын жазуы, түркі әлемі, әліпби, жазу.

Ш.Е.Ауелбекова

университет С. Демиреля, PhD., доцент

ПЕРЕХОД КАЗАХСКОГО ЯЗЫКА НА ЛАТИНСКИЙ АЛФАВИТ И ЕГО РОЛЬ В ТЮРКСКОМ МИРЕ

Аннотация. В данной статье речь пойдет о проблемах, с которыми сталкивается казахский язык в период перехода на латиницу. Изложены преимущества использования опыта тюркских народов, использующих латинский алфавит. Трудности, с которыми сталкивается казахский язык в вопросах письменности на протяжении всей истории, сопоставляются с примерами. Приводятся примеры некоторых недостатков, встречающихся в узбекском, турецком языках, использующих латинскую письменность. Речь пойдет о важности рассмотрения эффективных путей перехода казахского языка на латиницу.

Ключевые слова: казахский язык, латинская графика, тюркский мир, алфавит, письменность.

Sh.E.Auelbekova

Suleimen Demirel University, PhD, associate professor

THE TRANSITION OF THE KAZAKH LANGUAGE TO THE LATIN ALPHABET AND ITS ROLE IN THE TURKIC WORLD.

Annotation. This article will focus on the problems faced by the Kazakh language during the transition to the Latin alphabet. From the experience of the Turkic peoples using the Latin alphabet, the advantages of using it are outlined. The difficulties encountered in the issues of writing in the Kazakh language in history are compared with examples. Examples of some

shortcomings found in the Uzbek and Turkish languages that use the Latin script are given. The importance of considering effective ways of switching the Kazakh language to the Latin alphabet will be emphasized.

Keywords: Kazakh language, Latin graphics, Turkic world, alphabet, writing.

Түркі халықтарында латын негізді әліппе қолданылу мәселесі тарих бойынша әр кезеңдерде маңызды мәселелердің бірі болып келді. 1920 жылдардың соңынан бастап, сол кезде Кеңес Одағына кіретін түркі халықтары жазуларын латын әліппесіне ауыстыру мәселесі қойыла бастаған еді. 1925 жылы алғашқы болып Әзербайжанда латын әліппесі қолданылды.

1926 жылы Әзербайжанның астанасы Баку қаласында әліппе ауысуы жайында Түркология құрылтайында жазу мәселесі көтеріліп, 1927 жылы сол кезеңде Кеңес үкіметінің құрамында болған түркі халықтарының мүшелері қатысуымен «Жаңа түркі әліппесі» (Яналиф) деп аталған әліппе дайындалғаны тарихтан белгілі. Бұл әліппе сол кездегі Кеңес Одағына кірген түркі халықтарының ортақ әліппесі ретінде қабылданған еді. Түркі халықтарының ортақ әліпбиі мәселесі көтерілген Баку Түркология құрылтайында жазумен бірге түркі әлемінің ортақ мәдени құндылықтары да қаралған болатын. Ол кездегі әліппені ауыстыруда көзделген басты мақсаттың бірі – түркі халықтарының бірлігі еді. **Қазақ зиялыларының алдында да қазақтың ұлттық жазба әдеби тілін қалыптастыру үшін оның дыбыстық жүйесін дұрыс бере алатын жаңа әліпби қабылдау мәселесі қойылды. Қазіргі таңда біз үшін де осы мәселе жаңадан өзекті болып отыр.** 1927 – 1930 жылдар арасында латын әліппесіне көшу аяқталды. Түркия 1928 жылдан бері латын әліппесін қолданады. 1990 жылдардың басында Кеңес Одағы ыдырағаннан кейін, тәуелсіздіктерін алған түркі халықтарында жазу реформасы, әліппе ауысуы мәселесі қайтадан көтерілді. Әзербайжан, Түркменстан, Өзбекстан латын әліппесіне көшеді. Қазіргі кезде көпшілігі латын әліппесін қолданады.

3-7 маусым 1927 жылы Бакуде өткен Құрылтайда ұсынылған «Бірлестірілген жаңа түрік әліппесінің» 29-ы латын әліппесінен, 4-і кирилл әліппесінен алынған еді. Түрік ғалымы Илбей Ортайлы 1991 жылы өткен Құрылтайда сөйлеген сөзінде осы әліппе жайында «кемшіліксіз зірленген» деп баға береді [1,106].

Әзербайжан әліппесі: Aa, Bb, Cc, Çç, Dd, Ee, Əə, Ff, Gg, Ğğ, Hh, Xx, İi, İi, Jj, Kk, Qq, Ll, Mm, Nn, Oo, Öö, Pp, Rr, Ss, Şş, Tt, Uu, Üü, Vv, Yy, Zz.

1936 – 1940 жылдарғы өзбек әліппесі

A a	B b	C c	Ç ç	D d	E e	Ə ə	F f
G g	Ƣ ƣ	H h	I i	J j	K k	L l	M m
N n	□ □	O o	Ө ө	P p	Q q	R r	S s
Ş ş	T t	U u	V v	X x	Y y	Z z	Z z
Б ь							

Кейіннен әліппеден ə, ө, ү, ь алынып тасталды.

Қырғыз әліппесі (1928-1940) «ө» дыбысы осылай белгіленген. Тарихи бұл деректерді келтіруіміздегі мақсат: қазақшадағы қ, ө, ə дыбыстарын қалдырсақ та бо-лады деген пікірді қолдайтынымызды білдіргіміз келеді.

Тілші мамандар түркі халықтарына берілген 20-ғасырда Н. Төрөқұлов: «Түркі жазуларына унификация (бірегейлендіру) керек. Өйткені бәрі бірдей сөйлейді, бірақ әртүрлі жазады» – деген екен [2,30 б.]. «...Түркі тілдерінің жазуын бірегейлендіру (унификациялау) өзекті мәселелердің біріне айналып отыр. Бұл мәселенің өзектілігі де қазіргі кезде латын әліппесіне көшейік деп отырған кезде маңызы кеміген емес. «Ортақ жазу – жалпы

түркілік әліпби, таңба және жазылым ереже-сі – түркі халықтарының басын біріктіретін ұтымды амал болып табылады». <http://elorda.info/kk>.

Түркі халықтарында қабылданған әртүрлі әріптер жөнінде тілші ғалымдар былай дейді. Құралай Күдерінова: «...қиындық ортақ әліпби жобасынан ауытқып, бір фонеманы әртүрлі әріппен белгілеуде тұр. Ноғай, құмық әліпбилерінде **э, ү, ө** дыбыстары **аь, оь, уь** әріп тіркестерімен берілді. Қазақ, өзбек әліпбилерінде **қ,к,ғ,г** әріптері балқар, қарашай, құмық тілдерінде **к, къ, г, гь** диграфтарымен жазылды [2,32]. К.Мусаев [п] фонемасын таңбалайтын **н, нг, нь, нь** әріптері орнына **ң** графемасы, **у, уь, ю/у** таңбаларының орнына **ү** таңбасына тоқтайтын, **/дж/** дыбысы үшін **/ж/** әрпін, **/ [q]** дыбысы үшін **/к/** әрпін; **ы** дыбысы үшін **/й/** әрпін; **ұ** дыбысы үшін **/у/** әрпін қабылдауға мүмкіндік болған еді дейді [2,33]. Дәл қазір түркі тілдеріне ортақ әріптермен белгілеу мүмкіндігі туып тұрғаны жөнінде айтқымыз келеді. Бірақ ұсынылып жатқан әліпби нұсқаларына қарасақ, «Латынға көшу – түбі бір түркі халықтарын жақындастырады» (*baq.kz/kk/news/*) деген бұл мүмкіндікті тағы да жіберіп алатын секілдіміз.

1940 жылдан бері кирилл әліпбиін қолданған өзбек тілі 1995 жылы латын негізді әліпбиге өтті. Бұл әліпбидің де өзбек тілінің дыбыс ерекшеліктерін жазуда, емледе әліппенің кирилл әліппесінде болғанындай кемшіліктері жоқ емес.

Латын негізді өзбек әліпбиінде 29 әріп және бір апостроф бар. «Бұл әліппе, Түркі әлемінің ортақ әліппесін жасау әрекеттері аясында Түркі әлемінде әртүрлі кезеңдерде өткізілген құрылтайларда қабылданған 34 әріптік әліппенің қабылдану мүмкіндігін жоққа шығаруға қызмет етуде». Бұл жазуда болсын, ауызша қарым-қатынас тілінде болсын осы әліпбидің кемшіліктері баршылық [3,6].

Латын негізді әліпбиді қолданатын түркі әлеміндегі әліпбилерде кездесіп отыратын кейбір кемшіліктерден мысалдар бере кетейік:

Латын негізді әліпбиі бар түрік тілінде де мынадай кемшіліктер жөнінде айтылып жүр. Түрік тілінде «Лондон» дегенді «Лондра» деп жазады, «Вашингтон» дегенді «Washington» деп ағылшын тіліндегі түпнегізін сақтап жазады. Түркия іс банк картын «Maximum»/*Maximum kredi kartı kampanyalarını nu öğrenmek istiyorsunuz?/* деп, немесе мына мысалдағыдай «Taxim Hotel» деп түрік тілінің әліпбиінде жоқ «x» әріпімен жазады. Жалқы есімдерді «Şakire» деп түрікше емес «Shakira»... /Sh/ деп жазады. Ағылшын тілінен енген сөздерді түп негізі қалай болса соны сақтап жазады. Түрік тілі әліпбиінде жоқ /x/, /q/ секілді әріптерді қолданады. TAXİ – TAKSİ емес; WAP Var емес, Quiz (Kuiz= ara sınav)... секілді. Ағылшын әліпбиіде латын жазуы негізінде өзгерістер енгізу арқылы жасалған. Латын әліппесіне 3 жаңа әріп **J, U, W** қосып, 26 әріпті ағылшын әліппесі жасалған.

Тарихқа тағы үңілсек: «Түркі тілді халықтар тіліндегі бір-біріне ұқсас дыбыстарды бөріне ортақ бір әріп таңбасымен берілуіне мүмкіндіктер бар еді. Латынша жазу таңбасын қабылдаған тұста солай алынған дәстүр де болған. Осы аса пайдалы әрі халықтарды бір-біріне жақындастыра түсетін өміршең дәстүр орыс жазуы таңбасын алған кезде әдейі, саналы түрде бұзылғанын көреміз. Өйткені тіркі тіліндегі халықтардың жазу таңбасындағы бір-біріне үйлес, ынғайлас келе-тін әріптерді бір ортақ таңбамен берудің орнына енді келіп оларды бір-біріне ұқсамайтын, таңбасы бір-біріне бөлекше таңбалармен беріле бастады. Мұның нәтижесінде бір-бірімізбен сөйлескенде толық түсіне аламыз да, осы сөзімізді жазғанда бір-бірімізді ұғына алмайтын, оқи алмайтын болып қалдық» ...Осы себепті оларды бір-бірінен алыстатып, біріне-бірін аударып бермесе, оқи алмайтын жағдайға түсіріп, әріп таңбаларын да осы мақсатқа лайықтатып жасағты. «... Олар қазақтардың сөйлеу тіліндегі ерекшелігі бар тоғыз әріпке сай таңба беруден бас тартып еді», – деп жазған болатын М. Мырзахметов «Қазақ қалай орыстанды» деген

кітабында. «Иә, «таңба беруден» ол кезде ешкімнің пікірін сұрап, ақылдасқан жоқ еді» [4,122]. Қазіргі кезде халықпен ақылдасып, мамандармен кеңесіп, латын әліппесі жайында көптеген пікірлер білдіріліп жатыр. Қазақ тілі латын әліппесіне өткелі отырған осынау маңызды тұста осы мәселенің өзектілігі қайта күн тәртібіне келіп отыр. Латын әрпіне ауысудың пайдалы жағы түркі әлемімен жақындасу екендігін көпшілік айтып та, жазып та жүр.

Кирилл әліппесін ғалым М.Мырзахметов атап көрсеткендей, орыс тілші мамандары дайындаған еді. Түркі халықтары үшін әртүрлі дайындалды. Фонетикалық жағынан ұқсас дыбыстар әр халық үшін басқа-басқа әріптермен таңбаланды. Тарихтан сабақ ала отырып, жаңа әліпби бұрынғы әліпбидің басқа таңбамен белгіленген аты ғана өзгерген түрі болып қалмауы керек дегіміз келеді.

Әліппе деген символ белгілі бір тілде сөйлейтін адамдардың шығаратын негізгі дыбыстарын білдіреді, кейбір тілдерде буындарды да білдіретін жүйе. Барлық тілде қандай әріпке немесе әріп тобына белгілі бір дыбысты белгіле-гендеріне қарай жазады, соған қарай оқиды.

Латын әліппесімен жазғанда қазақша қалай дыбысталса солай жазуымыз керек. Жалқы есімдерде әсіресе. Еуропалықтар латын әріптерін қолдана отырып, өз тілдерінде өз тілдерінің ерекшеліктеріне қарай жазады. Бұның мысалын жалқы есімдерді жазғаннан көре аламыз. Түрік тілінен араб есімдері жазылуында ағыл-шын жазылуы негізге алынып жазылып кеткен есімдерді мысал етуге болады. Ясер Yaser-ден жазады, Ясир деп оқиды батыс тілдерінде. Батыс тілдерінде шет тілінен енген жалқы есімдерді өз тілдерінің мүмкіндігіне қарай жазып, түпнегізі секілді оқуға тырысады.

Латын әріптерін қалай оқу керек екендігіне сай дыбыстап оқуымыз керек. Қазақша қалай айтылса, соған сай жазуымыз керек. Бұл тілімізді қоры үшін керек. Латын әліппесін қолданады екенбіз деп, ағылшынша жазбауымыз керек. Түрік тілінен мысал бергеніміздей, Şakira атын Shakira деп жазғанымыз дұрыс емес.

Сөзімді профессор Әлімхан Жүнісбек ағамыздың сөзімен қорытқым келеді: «Латын әліпбиін жатырқамай, дер кезінде қабылдау керек болады, тек емле-ережесін баптап өтейік, ертең-ақ көз үйреніп, қол жаптыққан соң күмән сейіліп, үрей өзінен-өзі басылады (Жүнісбек Ә, <http://elorda.info/kk/>) Түрік тілі латын әліпбиіне көшкен кезде мамандар түрік тілінің түркі негізді байырғы сөздер-мен толыққанын және де түрік тілінің шет тілдерінен енген кірме сөздер мен сөз тіркестерінен арылғанын атап көрсетеді. Ендеше қазақ тілінің латын әліпбиіне көшуі тек қана қазақ тілімізді сөздік қор жағынан болсын байытуға, дамытуға қызмет ететініне сенеміз.

ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ:

[1] Илбер Ортайлы. Түрк Харф девриминин дыш үлкелердекі еткілері үзеріне // Харф девриминин 50 жыл семпозиумы. – Анкара, 1991., – С. 106.

[2] Текин Ф. Өзбек түркшесінің латын алфавесі есасындаки имласы үзеріне / Studies International Periodical For the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic Volume 3/6 Fall. 2008. – 35 б.

[3] Күдерина Қ. Түркі тілдерінің әліпбиі мен емле тарихы. – Алматы, 2016. – 65 б.

[4] Мырзахметов М. Қазақ қалай орыстанды. – Атамұра, 1993. –128 бет. Ұлттық рухтың ұлы тіні. – Алматы, 1999. – 569 б.

[5] Жүнісбек Ә. [Электрон ресурс]. (Жүгіну уақыты 09.02.2017). <http://elorda.info/kk/> сайтынан.

[6] [Электрон ресурс]. (Жүгіну уақыты 10.02.2017). <http://elorda.inf.kk> сайтынан.